

(З польової книжки)

Сплять мої товариші, як мерці, стогнуть у сні — мучать їх мертвячі сні.

Встану в темряві і вигляну з своєї могили, помалу-малу, крадькома...

Тихо в палаці Чорної Мари, дрімають по темних вітах жахи, притаїлись...

Стиха, як злодій, запалю мій смуток синій, гарячий, оживлю на ньому серце, засвічу мисль.

І буду думать, і буду писать, писать моє дрібне писання, і буде горіть в могилі живий огонь, поки заспівають півні.

Такого отруйного нуду ніколи не зазнав я, як тої пам'яткової травневої ночі. Тільки упали на землю ночні тіні, у мені пробудилась якась незвичайна тривога — якесь передчуття...

Казали, що тепер весна, що в саду коло зруйнованої мизи [25] чули солов'я, і я виліз із своєї нори. Було тихо, і було видно, хоч листи читай.

Примостившись під землянкою, почав я викликати свої найяскравіші спогади, рідні обличчя, тихі знакомі села, зелені, смутні, овіяні теплом і негодою. Але чого так нудно стало одразу, так тоскно? Очі з несвідомою тривогою все тягнуться туди, де між лісовими квітками сумом чорніє якась нова квітка. Здавалось, що там розцвіла вона, незвичайна, жива, гаряча, куриться чорним сумом, здаля коле жакливіми голками і труїть світ. Моторошно стає і неспокійно на душі, мимоволі схоплююсь і поспішаю до неї.

Ах, це ж чорні маки; ті сумні й жахливі квітки, що розцвітають коло палаців Чорної Мари, що після огняного дощу виростають тут, як гриби.

На стеблах бур'яну чорніє під місяцем, потьмарена срібним промінням, кривава марля, як червона квітка, спалена на попіл блискавкою, і одсвічує містичним огнем. І полиняли мої яскраві спогади, як давній, залежаний, цвілий крам. Нудьга і сум чорним рядом огортає душу. Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Мари стоїть в повітрі, та жахлива тінь, що курявою завжди висить над нами.

Чи робиш що, чи думаєш, навіть коли спиш — все лежить вона, все давить тягарем душу: ось тут десь недалеко невидимкою стежить за тобою страшна сусіда. Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очі, перед якими людина брязне на землю бездиханною грудкою глини; кожну хвилину може над головою несподівано тріснути повітря, і в чорному димі заблищать її огняні, смертельні зуби...

І всі дні наші потьмарені, ночі посумлені, кволі, надії, в'ялі радощі... і очі посліплені, і думки погашені...

Без думок, без бажань пішов никати поміж деревами, як по мертвому царстві. І скрізь нудьга, нудьга, як печія. Тіні од листя й од квітів манячать під ногами, як холодні гади, що виповзли грітись на місячне проміння; мимоволі, гидливо переступаєш їх, щоб не роздавить.

По фронту тихо. Раз по раз хрипко хававкають ракетниці; лупотять і шиплять хижі світляки-птиці, перелітають, крадучись, од таємного сусіда і шпигунським оком зажерливо розглядають задвірки. Далі сідають між кущами, тріпотять світячими холодними крилами і поринають у землю, як у нору.

Немає простору думкам; куди не кинуться, натикаються на мури...

Зазирнув в окопи: сухі, чистенькі, навіть прибрані зів'ялими квітками довгі ями; у бойниці, як у могильні віконця, просвічує небо, зверху понад окопами стримлять іноді дитячі млинки з очерету. Здається, що оселились тут мерці; повірили, що більш ніколи не бачить їм ясного сонця, й почали придивлятись до своїх могильних стін — таких сумних, таких немилих...

Почали придивлятись, почали їх боязко квітчати, почали розважати свою могильну нудьгу тихими, кволими дитячими забавками...

І хвиля гарячого нуду, як парю, гонить звідтіль... Не знаю, куди пішов би, де подів би ся. Хотілось щось скинути з себе, розірвати якусь намітку, за якою почувались і радість, і краса, але вона міцна, як мури.

І я шепочу в смертельній тузі: мені нічого не треба в цьому широкому світі, хай тільки світять мені, поки не склепились навіки мої очі, хай світять, говорять до мене небесні огні, хай цвітками дише на мене земля, хай голубить мене, хай смутить мене своєю тихою журбою блакитне небо, і більш мені не треба нічого — ні ласки, ні привіту.

Білим сліпнем, мертвим, тухлим оком без змісту, без таємного смутку мулить очі місяць. І вся ніч з квітками, з кущами, і з соснами, і ялинами здається зів'ялою, мертвою декорацією.

Голим кістяком одсвічує між бур'янами недавно обтесаний сосновий хрест на свіжій могилі, та димлять сумом чорні маки, надихають тоскним трупком німу ніч.

Стало здаватись, що все на світі холоне й кам'яніє, і кам'яний жах проймає мозок і кістки. Почуваю: щось обмерло, щось усохло в мені, окам'яніла якась частина моєї душі.

Що це? Божевілля?!

Холодний піт струмками покотився по лиці. Шелеснув з розмаху кущами — засвистіли, як сухий деркач, і обірвались в грізній тиші.

Упав на траву і став механічно повторяти своє заклинання, свою молитву, витворену в хвилину чорної нудьги і смертної туги: все минеться, минеться, минеться...

Засяє сонце, оживуть радощі, зацвітуть квітки... сині, рожеві, білі, білі, білі...

* * *

Мигнула, як блискавка, думка: "Чого така тиша? Чого нікого не бачив в окопах, чому не видно вже ракет?" Стукнуло в грудях: "Тут щось не так, щось там зчинилося, щось має трапитися!.." — і чогось вільніше зітхнулось.

Схопився і побіг в окопи.

Не видно дозорців на пунктах.

"Так, щось трапилось", — подумав; одлягло од серця. Тільки тремтять ноги.

Насилу наглядів одного — стоїть не в окопах, стовпом стоїть на бруствері, уп'явшись кудись очима.

— Що там зчинилося? — з тривогою питаю його. Вартовий не зразу, з жалем одірвав прикований до чогось погляд і повернув до мене таємниче, радісне лице.

— Ідуть... мириться ідуть!.. — тихо й довірливо повідав він мені, заблищавши в тіні гарячими очима, і знову швидко повернувся.

— Та де ж, де? — нетерпляче сіпаю його за полу.

— Ось уже, ось, на галявині,— показав він рукою. Спершу я нічого не помітив на знакомитій галявині, тільки здавалось, ніби там занадто багато вже кущів росте. Але тіні од них чогось дуже чіткі й одноманітні.

Приглядаюсь пильніше — і в грудях похололо; вся рота стояла непорушно, як заворожена, за колючою загородою.

Навпроти їх, коло ворожих загород, товпився великий гурт таких же тіней.

Не пригадаю тепер, як вискочив із окопів, як опинився між людьми своєї роти. Пам'ятаю тільки, що я там нікого не сполохав, не здивував — на мене всі дивились тими ж ясними, дружніми очима, як і один на одного.

— Ідуть! — пішов по людях шелест і відразу обірвався. З чужого гурту впливли дві тіні й, стрибаючи по траві вперед і назад, посувались до нас. Раптом в руках одного замаяло щось біле-біле, як сніг, як цвіт черемшини, й засяяло таємним, хвилюючим світом під нічними тінями.

Всіх немов вітром огняним опалило.

— Ай!..— вирвалось в усіх коротке, як мить, і тихе, як зітхання, і всі зааніміли. Ясніли лица, як перед сходом сонця. І стало видно: стоять люди обірвані, змарнілі, брудні.

На зчорнілих лицах, заснованих синім промінням, мов білою китайкою, темніли, як у мерців, глибоко запалі очі.

І в тих чорних ямах засвітились несподівано бриліанти. Стояли вони, склавши руки на грудях, мов перед дверима давно оплаканого, забутого,

загубленого раю, і на білих брудних обличчях легкими тінями малювалась глибока, невимовна скорбота...

Тіні наближались і махали рукою, викликаючи посланців із зачарованого гурту...

Обсмикавши на собі шинель, мов збираючись до церкви, вперед вийшов бородатий фельдфебель з хрестами й з медалями на грудях і рішуче пішов назустріч.

Під наметом кучерявої ялини, що росла посередині галявини, тіні зійшлись і змішались, всі ясно почули тихий, як шепіт, звичайний голос людини:

— Здрастуй, рус!

Радісно затремтіло в грудях: так оце він такий, ворог!..

Так хвилювало в грудях колись в дитячі часи, коли, бувало, в переодягненій марі, що лякає незнайомою страхіт-ньою машкарою, по голосу впізнаєш свого ж рідного брата.

Засяяли на промінні простоволосі русі голови, й вороги сплелися в обіймах.

Мить тремтіли всі, як в пропасниці: це ж давній закон ламається, це ж чиниться чорна зрада, прокляттям запечатана, огнем і залізом заказана!

Але тут же маяла біла правда, а за нею з темряви віків прилинув невиразний Привид...

— Я з вами, маловіри! — забриніло у кожного в душі.

І рвонули якісь кайдани, кинули до ніг.

— Ура-а-а! — вирвався пекучий радісний крик.

— Віват! — гострим огнем оддалося по той бік.

Гордо й побідно маяла біла короков: яснозоряний янгол злетів сюди, в мертвої пустині, і пізньої ночі сурмив у срібні сурми — вставайте, мертві, воскресла правда, воскресла радість...

І мерці оживали: засяяли їх очі, розкувалася мова і залунав в скам'янілому царстві радісний, вільний гомін людського життя. І кругом діялось диво: чорна сутінь, де висів жах, як од світу блискавки, шугнула кудись за обрії і зчезла без сліду, і ніч оджила, мов окропили її живою водою. Ожив місяць, оздоровів, ожили дерева, кущі, тіні. Видно кожний листочок, кожну тінь тоненької билини. Під тканкою із ночної тіні й срібного проміння, як на дні прозорої води, бринять потьмарені кольорові головки польових квіток; під ними баговинням поплутались їх тіні, і, здається, на старому, сумному кладовищі, на потрухлих, поламаних хрестах виріс живий, свіжий квітник. Запахло деревієм, буркунами... З-під мертвого покривала вийшла красуня ніч, ніч-травнівка, в шовках, в дорогих каміннях, в срібних мереживах, ніч-лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купільними травами, з цілющими зіллями.

Здається, було для очей помітно, як рухається вона в своїй невідомій подорожі, невідомо звідки й куди. Поволі-поволі гонить невидимкою хвилю місяць по блакиті, і вся блакить, як безмежна вода, сунеться. Внизу на тінях, як на човнах, плинуть скрізь дерева й кущі; хтось міцно й напружено керує човнами й впливає з кущами на світ. І така приваблива ця таємна подорож, і повна радощів, химерних снів і обмар, що бажається без кінця плисти цю чарівну плінь, плисти, й самому горіти іскрою, і не гаснути.

А прапор під ялиною сяє, як полум'я, білим, тихим і радісним світом, віє білими чарами, як животворчими пахощами. І світ став широкий-широкий і вільний-вільний, і стільки радощів, надій, пісень, стільки дум і мрій зразу заворушилось у ньому, що захлинались груди. Зростав гомін радісний, сміливий, повільний, як у ярмарку.

Обидва табори перемовлялись, перегукувались і тягнулись все ближче й ближче туди, де під ялиною посланці вели тиху, таємничу нараду.

Радість п'янила душу, і хотілось кричати, плакати, обніматись, хотілось співати так, щоб лунав голос далеко, далеко... Перед очима сплила вже домівка, і радо осміхаються близькі і рідні, тут уже рядом. Всі сміялись без нагоди, як діти.

І вже здавалось, що той кам'яний жах, та отруйна тінь Чорної Мари безслідно зникла, як нічне навождіння, і більш ніколи, ніколи не вернеться назад...

Несподівано важко задвигтіло повітря, зашкварчали кущі, люто задзижчали рої ос...

"А кя-кя-кя!.." — металевим горохом далеко навкруги розкотився холодний одворотний регіт... Тут, здавалось, за спиною підкралось темне страхіття — застукало...

Кожного рвонуло за серце, покривились болісно обличчя, посипались тихі прокльони:

— О, щоб тобі провалиться, проклятому виродкові, недолюдку!..

Над чужим натовпом немов ударив кам'яний град — всі кинулись врозтіч. Велетенським чорним крилом майнула над фронтом грізна тінь, і затремтів білий прапор під ялиною, як полум'я свічки на вітрі.

— Хто звелів одкривать огонь! Хто смів! Арестовать кулеметчика! — залунали гнівні вигуки.

— Дурні! Сволочі! — обурено кричали з чужих окопів.

— Стій, братці! Ми ще поборемося з ними! — кричали наші.

Скільки душ швидко побігли в окопи, і кулемет, що був знову заскреготів, замовк, як здушений за горло.

— Виходьте, товариші! Не будуть більше стрілять! — радісно закричали солдати.

І чорна тінь знову розіходилась, як хмара од вітру, і знову полум'ям загорівся білий прапор; як пожежа, шугнуло світом, радістю, життям. Здавалось, білі чари змагались з чорною тінню, що з усіх кінців насувала ряднами, щоб погасить і не дати загорітись пожежею тому білому чудодійному світові.

Краячи повітря, як бляху, поспішаючись один за одним, над головою злісно прошуміла черідка снарядів. Німо спалахнули над чужими окопами, окутані чорним димом, криваві стовпи в повітрі. Момент — моторошна тиша...

І несамовито, на десятки верстов, застогнав сонний велетень ліс, немов почувши в грудях застромлений гострий ніж: "Ой! Ой!.. Ой!.."

Тріснуло в повітрі коло ялини. Кривавий велетенський ліхтар затремтів коло дерева — і німо дерево крикнуло на увесь ліс диким живим голосом, і з довгим зітханням, спускаючи дух, поволі звалилось додолу трупом.

— Рвіть проводи до батареї!

— Скажіть, щоб спинили огонь!

— Стій, товариші!..— Голоси лунали схвильовані, лихорадкові, як на пожежі. Повертались туди, звідки летіли снаряди, насварялись мовчки кулаками, і в очах палав такий огонь ненависті, на якому, здавалось, згорять на вугіль, на попіл ті вороги, що здавна, як болячка, сидять десь за спиною. В тривожному гомоні — безпорадна тоска і мука.— Товариші! То...

"Трах-тах-тах...— рій смертельних жал з ворожого боку зашумів між людьми.— Гур-гур!.. Гур!"

Ударились об землю огняні шуліки, рвуть пазурями землю, розкидають людей, як тріски, як пір'я.

Згасли очі, мов ударило на всіх сліпотою, зблідли обличчя, скам'яніли. Тихо стало, як під час грози. Умер місяць, мов зів'яв, скам'яніли дерева, погас світ. Чорним ураганом закрутила страшна мара, змітаючи все живе. Чути тільки, як судорожно швидко, оддаючись моторошною луною в грізній тиші, тупотять сотні здерев'янілих ніг та свистить повітря, як хвилі по стиглому жити... Здається, підсвистує за спиною сам огняний жар і гонить із галявини отару скам'янілих тіней. Все густіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роями жуків скрізь гудуть черепки й скалки, і ліс повний хруску й чавкання, мов туди увійшла череда.

Раптом в натовпі, що потоком ринув з галявини, то на одному, то на другому почали розцвітати на людях червоні квітки, попалені чорні маки — на грудях, на ногах, на плечах...

І повіяло зразу холодом і мороком темних мурів-будинків. В голові тихо кружиться, туманіє. І перед очима — невідоме, чуже місце, зводи якогось сумного храму, які бачиш тільки в снах; і в ньому закурилися, як сумні кадильниці, чорні квітки.

Люди з чорними маками спинялись, блідли, мов чаділи од духу тих квіток, і чудним огнем свіtilись їм очі; хитали головами і заспівували повільними голосами щось урочисто моторошне:

— А-а-а!.. О-о-о!..

— Братики, рідні... допоможіть... о боже мій, убили...

Але змісту слів ніхто не розумів, і стукались вони об наше серце, як об дерево.

Присідали й лазили на колінах, на животах, визбируючи щось при місяці під сумний релігійний спів.

Деякі спотикались і падали мовчки, без крику; жах і ненависть спливали з їх лиця, ставали такі тихі, покірні: "Все лишаю вам, все прощаю, все забуваю..."

І під синім промінням, мов од чар, швидко, як на огні, блідли, косяніли й витягались глиняними статуями з скляними очима.

Дихала ще життям вся одежа, але з неї визирав один невиразний спомин, стара, полиняла фотографія, викинута на смітник.

І змело, як сухе листя, чорною мітлою омертвілі тіні людей у ями, в могили. На одну хвилину розбудила могутнім подихом весняна ніч могильний їх сон, засвітила їх сліпі очі, на мить обвіяла золотими чарами життя, і знову закрилось усе темною завісою.

* * *

Пливуть, пливуть по глибоких ровах полотнища мари, як човни по воді, видніються на них білі задумані обличчя; на грудях, на чолах, на

руках біліють пов'язки, а на пов'язках пришпилені, як у заручених, червоні, попалені квітки.

Пливуть і пливуть довгою низкою, і немає їм краю, і мають чорні маки — одні од других буйніші, одні од других чорніші.

І тьмариться світ од них, і темніє в очах.

Величний храм гаснув і блід в синій мертвлячій імлі; полиняли, як ганчірки, його блакитні, темно-зелені шовки, постиралось і почорніло срібло на узорах, гілля і квітки зів'яли... І лежать розкидані, на шматки побиті, повергнуті в порошок його божественні статуї; ті найдивніші із усіх див на світі, в очах яких найдорожчими каміннями горіла жива думка.

Синіє в синьому промінні на галявині, як на смітнику, манекен без голови; розкидані по бур'янах поодбивані руки й ноги, глиняний бюст одсвічує скляними очима.

І не кричить ніхто, на порятунок не голосить: ні голосів гніву, ні гуків обурення...

Тиша страшна, моторозна, в якій оддаються задавлені крики, затоптана гордість, погашена совість. Свіже злочинство дише і німо святкує перемогу.

І тільки на руїнах спустошеного храму, серед огидженої краси його й осміяних святощів, серед німої пустині живими запалали мовчазні чорні маки — сумні священні квітки.

Горять і блищать, як огонь гнівних фанатичних очей: "Кари! Кари!..."

"Гур-гур..." — гримить в опустілому храмі самотній переможний вистріл важкої гармати.

Сонні бори — темні полчища чорних стягів — шиплять і шумлять тисячами сполоханих гадів.

І німіють.

Гострішає тиша, густішає жахлива тінь.

А над чорними квітками немов дихнуло свіжим вітром — спалахнули з новою силою, заяскрилися, і чорнішають, і горять, і шелевіють сталевим, мстивим огнем...

[25] — Мизос — розташована за містом садиба з сільськогосподарськими будівлями.